

TUVA TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLÜ UZUNLUKLARINA DAİR

About Long Vowels in Tuvan

Vildan KOÇOĞLU- GÜNDOĞDU*

ÖZET

Tuva Türkçesinde uzun ünlüler imlada iki ünlünün yanyana yazılmasıyla gösterilir. Tuvacada tartışmalı olan birkaç kelimenin dışında aslı uzunlukların normal ünlülere dönüştüğü, var olan uzunlukların ise büzülme (contraction) sonucu oluşan ikincil uzunluklar olduğu araştırmacılar tarafından yaygın olan görüştür. Burada Tuva Türkçesindeki ünlü uzunlukları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, uzun ünlü, ikincil uzunluklar.

ABSTRACT

The long vowels in Tuvan are shown in form of writing two vowels side by side. In Tuvan, apart from a few controversial words, original vocal lengths are transformed into normal vocals, otherwise lengths of vowels are secondary formed as a result of contractions. This opinion is widespread among researchers. This article will focus the long vowels in Tuvan.

Key Words: Tuvan Turkish, long vowel, secondary long vowels.

0. Giriş

Tuva Türkçesi, ünlü sistemi bakımından bir fonemin kısa, uzun ve gırtlaksı (faringal) şekillerini taşımasıyla farklılık taşır. Gırtlaksı ünlüler, Tuva edebî dilinde yazıda sadece dokuz kelimedede gösterilmektedir. Oysa, K.A. Biçeldey'in yapmış olduğu çalışma sonucu Tuvacada 19 bin gırtlaksı ünlü taşıyan söz tespit edilmiştir¹.

Kısa, uzun ve gırtlaksı ünlüler dışında A.A. Pal'mbah yarı uzun ünlülerden de bahseder. Bu ünlüler kısa ve uzun arasındadır ve vurgusuz olan hecelerde kısa ünlülere daha yakın telaffuz edilmektedir. Ayrıca Pal'mbah faringal ünlüleri de yarı uzun ünlüler olarak değerlendirmiştir (PAL'MBAH 1955, 175-181).

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri, İZMİR.

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. K.A. Biçeldey, Faringalizatsiya v Tuvinskom Yazıke (Tuvacada Faringalizasyon), Kızıl 1999.

1. Tuvacada Aslı Uzunluklar

Sistemli olarak Yakut, Türkmen ve Halaç lehçesinde korunan aslı uzun ünlülere diğer lehçe ve ağızlarında kısıtlı da olsa örneklerine rastlanmaktadır.² Tuvacada ise çok az sayıda aslı uzun ünlülerin korunduğu kelimelerin varlığı üzerinde araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır.

F.G.İshakov ve A.A. Pal'mbah gramerlerinde **düün** “dün” kelimesinin aslı uzun ünlü taşıdığını belirtmişlerdir. K. A. Biçeldey, **kuura**³ “kurumak”, **daadıla**- “tadını almak”, **eer**- “havlamak” gibi sözleri vermiştir. M.D. Dorju “*Bay-Tayginskiy govor v sisteme dialektov Tuvinskogo yazıka*” (Tuvacanın Bay-Tayga Ağızı) adlı çalışmasında bu ağızdaki uzunlukları birincil uzunluklar olarak değil, söylenişteki özellikler olarak değerlendirmiştir. Ancak İ.V. Kormuşın Tuvacanın Bay-Tayga ağızında birincil uzunlukların bulunduğunu söylemiş ve şu örnekleri vermiştir: (SAAYA 2005, 92)

a:k “ak, beyaz” (Tuva edebî dilinde ak /ak/)

e:r “erkek” (ep /er/)

dö:rt “dört” (дөрт /dört/)

ü:ş he:m “üç nehir” (үш хем /üş hem/)

çe:rge “yere, yerde”(чeрге /çerge/)

B.İ. Tataritsev'e göre de Tuvacadaki uzunluklar ikincil uzunluklardır.

2. Tuvacada İkincil Uzunluklar

Yukarıda bahsettiğimiz üzere yaygın olan görüş Tuvacadaki uzunlukların ikincil uzunluklar olduğudur. Bu uzunluklar en fazla, iki ünlü arasında kalan ünsüzlerin büzülmesiyle oluşmaktadır. Bunun dışında, vurgu (özellikle Rusça alıntı kelimelerde) ve bazı birleşmeler de ikincil uzunluklara neden olmaktadır. Aşağıda bunlar üzerinde durulacaktır.

2.1.Tuvaca Kelimelerde Büzülme (Contraction) Sonucu Oluşan Uzunluklar

VCV şeklindeki kelimelerde büzülme dolayısıyla ikincil uzunlukların oluşması durumu pek çok lehçede karşılaşılan durumdur. Ancak Tuvacada bu durumun daha yaygın olduğunu ve bu oluşum sürecinin hala günümüzde devam ettiğini görmekteyiz. Büzülme sonucu oluşan uzunlukları şu alt başlıklar altında görelim:

2.1.1.Kelime bünyesinde oluşan büzülmeler

VgV > VV	ağı > aa	aap /a:r/ (<ağır) “ağır” aac /a:s/ (<ağız) “ağız” baap /ba:r/ (<bağır) “bağır”
--------------------	--------------------	---

² Diğer lehçelerdeki uzunluklarla ilgili bilgi için bk. Gülsüm Killi, Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi C.1, S. 1, Kasım 2004, ss.42-54; Cıldız Alimova, Kırgız Türkçesinde Aslı Ünlü Uzunlukları, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Dergisi, V. 2, 2007; Ercan Alkaya, Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Dergisi, V. 3-4, 2008.

³ Saaya O. M. “K voprosu o naliçii pervičnih dolgix glasnih v Tuvinskoy yazıke” (Tuvacada birincil uzun ünlülerin varlığı sorunu) adlı makalesinde bunları değerlendirmiş ve **düün** kelimesindeki uzunluğun birincil olmadığını ve bu kelimenin iki sözün birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir: **düün <düü xün** şeklinde geliştiğini söyler. kuura- fiilindeki uzunluğu ise kabul etmekle birlikte fiilin kökünün kuu “boz” şeklinde düşünür ve kuura- “güneşte renginin solması” anlamının bu kökle ilgili olduğunu belirtir.

	egi > ee	чеерби /çe:rbi/ (<yegirmi) “yirmi” дээрбе /de:erbe/ (< tegirmen) “değirmen”
	ağu > aa	бызаа /bıza:/ (< buzağu) “buzağı” хаарар /xa:rar/ (< kağur-) “kavurmak”
	ağu > oo	оо /o:/ (< ağu) “zehir”
	oğu > oo	боос /bo:s/ (< boguz) “gebe; embriyo” соок /so:k/ (< soğuk) “soğuk” оорга /o:orga/ (< oğurğa) “sırt” оол /o:l/ (< oğul) “erkek evlat” чоон /ço:n/ (< yoğun) “yoğun; kalın”
	egü > ee	бирээ /bire:/ (< biregü) “bir; bir sefer” күдээ /küde:/ (< küdegü) “damat”
	Diğer Şekiller	ээги /e:gi/ (< eyegü) “kaburga kemiği” биеэ /biye:/ (< bayakı) “önce, eski zaman” хаан /ха:n/ (< kağan) “hakan, kağan” куу /ku:/ (< kuğu) “kuğu kuşu” чеен /çe:n/ (< yegen) “yeğen” чаьс /ça's/ (< yağış) “yağmur” чаан /ça:n/ (< yağan, yağan → Mo. cagan /za:n/) (ÖLMEZ 2007, 104) “fil” динц /di:η/ (< teyiη) “sincap” өөр /ö:r/ (< ögür) “arkadaşlar, bir arada bulunanlar) (ESTY IV, 399) чыыра /çı:ra/ (< yagu-r-a) (ÖLMEZ 2007, 118) “yanında, yanbaşında” сөөл /sö:l/ (< sigil/sögöl) (ED 820) “siğil”
VvV > VV		хуурак /xu:rak/ (Uyg. kuvra-ğ> Mo. kuarag “dini topluluk”) (ÖLMEZ 2007, 175) “dini bilgiler edinen öğrenci” дааш /da:ş/ (<ET taviş) “ses, gürültü”

- **VηV > VV**

Tuva Türkçesinde iki vokal arasında kalan **ŋ** sesinin büzülmesiyle de uzun ünlülerin oluğu bililmektedir. Araştırmacılara göre m, n, g ve –ŋ- sesinin büzülmesiyle oluşan bu nazal uzun ünlülerin fonem değerinin olup olmaması tartışmalıdır. Pal'mbah bu ünlülerin bir fonem değeri taşımadığını ileri sürer.⁴

VŋV > VV şeklinden gelişen uzun ünlüler için şu örnekleri verebiliriz:

дээр /de:r/ (<teŋir) “gökyüzü; Tanrı” (ESTY II, 330)

чаа /ça:/ (<yaŋı) “yeni”

чаак /ça:k/ (<yaŋak) “yanak”

сеек /se:k/ (<siŋek) “sinek”

сөөк /sö:k/ (<sünük) “kemik”

чааскаан /ça:ska:n/⁵ (< yalaŋuz) (ÖLMEZ 2007, 105) “yalnız, tek”

синр /si:r/ (<siŋir) “sindir” (ED. 841)

мээс /me:s/ (< beŋiz) (ED 352) “güneş gören taraf”

▪ VŋV > VV

мээ /me:/ (< beŋi) (ED 348); (Tof., Krg., Alt. mee, Esk. Uyg. meŋi) (ESTY IV, 223); Hak. mi: (KILLİ 2004, 46) “beyin”

2.1.2. Ekleşme durumunda oluşan büzülmeler

Tuva Türkçesindeki uzunluklar sadece kelime köklerinde meydana gelmez. Ekleşme sırasında da yine iki ünlü arasında kalan ünsüzlerin büzülmesi sonucu ikincil uzunluklar oluşur.

2.1.2.1. –g/-k ile biten kelime + V ile başlayan ek

Son sesi –g, -k, olan kelimedede, ünlü ile başlayan ek aldığında büzülmeye dayalı ikincil uzunluklar oluşur.

демдээ <demdek+i (демдек “işaret, belirti”)

чайлаанда <çaylag+ın+da (çaylag “yazlık mesken)

кыдыы <kıdıg+ı (kıdıg “kıyı”)

-m, -l, -r sesleriyle biten kelimenin ünlüyle başlayan bir ek alması sonuncunda oluşan ikincil uzunluklar ise düzenli değildir.

боор < bol-ur (bol- “olmak”) (hem **bolur** hem de **boor** şeklinde kullanılmaktadır)

бооп < bol-up (bol- “olmak”) (ikili şekillerde kullanılabilmektedir)

кеер < kel-ir (kel- “gelmek”) (ikili şekillerde kullanılabilmektedir)

кееп < kel-ip (kel- “gelmek”) (ikili şekillerde kullanılabilmektedir)

⁴ A. A. Pal'mbah, Dolgiye i poludolgiye glasniye Tuvinskogo yazıka, İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike Tyurkskix yazıkov-fonetika, Moskva 1955, 175-181. Ayrıca konuyla ilgili diğer araştırmacıların görüşleri için bk. Tatarintsev, O proishojdenii nazalizovannih glasnih v Tuvinskom i drugix Tyurkskih Yazıkah, Gumanitarniye İssledovaniya v Tuve, 13-22; K. A. Biçeldey, Nazalizovanniye glasniye sovremennogo Tuvinskogo yazıka, İssledovaniye zvukovih sistem sibirskih yazıkov, Novosibirsk, 1979, 29-34.

⁵ Tuva Türkçesinde ET. yalaŋuz kelimesiyle ilgili olabileceği düşünölen **çaaskan** şekli yanında **çaŋgis** “bir, tek” kelimesi de bulunmaktadır.

көөрге <kör-ürge (kör- “bakmak”)

хөөп <höm-üp (xöm- “gömmek”) (SAAYA 2004, 332)

Ayrıca **VpV>VbV>VvV>VV** şekliyle de düzenli olmamakla birlikte karşılaşılmaktadır:

шаар < şavıp< şabıp<şarıп (şap- “vurmak, saldırmak”)

Son sesi **-r** ile biten tespit ettiğimiz şu fiillerde ünlü ile başlayan bir ekin gelmesi durumunda değil, **-Vr** geniş zaman eki ve bu ekle oluşan diğer birleşik eklerin gelmesi durumunda ikincil uzunluğun oluştuğunu görmekteyiz. Örneğin **бар-** (bar- “gitmek”) fiili geniş zaman eki aldığıda **барып** yanında **баар** (<**bar-ır**) şeklinde de olabilirken **-Ip** zarf-fiil eki aldığıda **баан** (baap) şeklinde kullanılmamakta hem imlada hem de telaffuzda **барып** olarak kullanılmaktadır. Aşağıda bu durumu örnekleyen birkaç şekil verelim:

чеде бээрe <**çet-e ber-irge** (çede ber- “ulaşmak, gitmek; gelmek”)

бижий берип <**biji-y ber-ip** (bijiy ber- “yazıvermek”) (beep şeklinde kullanılmamaktadır)

кино көөрүнге ынак мен <**kör-ür-ün-ge** (sinema izlemeyi severim)

хем кыдыында улуг ыяштар көрүп турган мен <**kör-üp** (nehir kıyısında büyük ağaçlar gördüm)

inaar бариксаар мен <**bar-ıksa-ar** (oraya gitmek isterim)

2.1.2.2. –V ile biten kelime + –g/-k ile başlayan ek

Ünlü ile biten bir kelimeye **g-** ile başlayan ek geldiğinde (**-gA, -gAIA, -gAn, -gAş, -gI, -gIje vb.**) iki ünlü arasında kalan **-g-**’nin büzülmesiyle uzunluk oluşur. Bu durumun genelde düzenli olmasının yanı sıra ikili ve uzunluğa dönüşmeyen şekiller de mevcuttur.

алдыы <**aldı+gı** (aldı “alt, aşağı”)

бурундаа хүн <**burun+da+gı хүн** “üç gün önce”

кижээ ~ кижиге <**kiji+ge** (kiji “kişi, insan”) (iki şekil de kullanılmaktadır)

чорааш <**çoru-gaş** (çoru- “yürüme, gitmek”)

баглааш <**bagla-gaş** (baglaaş “atın bağlandığı direk”)

хорадаан <**horada-gan** (xorada- “sinirlenmek”)

хөөрeей <**hööre-gey** (hööre- “sohbet etmek”)

киир- <***ki-gür-** (kiir- “dahil etmek”) (ESTY III, 155)

Bunların yanısıra, **-gIr** eki ve fiilin tekrar tekrar yapıldığını bildiren **-gIIA-** eki ünlü ile sonlanan bir kelimeye eklendiğinde aynı koşullarda oluşması gereken uzunluğun oluşmadığı görülmektedir.

бижигилеен <**biji-gile-gen** (bijigile- “sürekli olarak yazmak”)

халыгыла- <**halı-gıla-** (halı- “saldırircasına koşmak”) (ATLD 1980, 165)

çıdıгır “alçak” (ATLD 1980)

2.2. Alıntı kelimelerde oluşan uzunluklar

2.2.1. Moğolca alıntılarda

Tuvalar, en başta coğrafi yakınlık ve tarihi olayların etkisiyle diyebileceğimiz nedenlerle Moğolcadan pek kelime almıştır.

Tuva Türkçesindeki Moğolca alıntılara ilk dikkati çeken N.F. Katanov⁶ olmuştur. Sonra bu konu daha detaylı olarak B.İ. Tatarintsev⁷ tarafından 1976'da ele alınmış, 1980'de ise Rassadin'in⁸ çalışmasında yerini bulmuştur (KHABTAGAEVA 2004, 191). Yakın zamanda Bayarma Khabtagaeva⁹ tarafından yapılan çalışmada ise Tuvacadaki 1500 Moğolca alıntı kelime fonetik, morfolojik, etimolojik açılardan incelenmiştir.

Moğolcadaki uzun ünlülerin de Tuvacadaki gibi VCV > VV şeklinde iki ünlü arasındaki ünsüzün büzülmesi sonucu oluştuğu bilinmektedir. Dolayısıyla Tuvacada bulunan Moğolca alıntı kelimelerdeki uzunlukları değerlendirirken bu uzunluğun ne zaman gerçekteştiği de dikkat edilmesi gereken husustur. Yani uzun ünlü alıntılarda durum şöyle olabilir:

a. Moğ. VCV > VV → Tuv. VV

b. Moğ. VCV → Tuv. VV

c. Moğ. VCV → Tuv. VCV

Tuv. **kejee** ← LM keçegi, Khalha xecüü, Buryat xesüü, Oirat ketsüü (KHABTAGAEVA 2004, 193) "gayretli, çalışkan".

Tuv. **ayul** ← LM. ayığul, Khalkha, Buryat, Oirat ayuul (KHABTAGAEVA 2004, 193) "tehlike".

Tuv. **şuut** ← Kl. Mo. şigud Mo. şuud (LESSİNG 2003, 1085) "tamamiyle".

Tuv. **yadu** ← Halh. yaduu (ÖLMEZ 2007) "fakir".

Tuv. **boodal** ← Kl. Mo. boğudal, Mo. boodol (LESSİNG 2003, 178) "

Tuv. **doktaal** ← Kl. Mo. toğtağal, Mo. togtool (LESSİNG 2003, 1258) "karar".

Tuv. **sööl** ← Kl. Mo. segül, Mo. süül (LESSİNG 2003,) "son".

Tuv. **xöör** ← P-Mong. kegür, Mong. xüür (TATARİNTSEV 1976, 67) "mezar".

Aşağıdaki şu örneklerde ise Moğolcada VCV yapısının korunduğu ama Tuvacadaki bu alıntılarda VCV > VV şekline dönüştüğu görölmektedir.

Tuv. **uulza**¹⁰ "nakış, işleme" ← LM ugalza, Khalkha ugalj, Buryat ugalza, Oirat ugalza (KHABTAGAEVA 2004, 193)

Tuv. **huu** "oran" ← LM qubi, Khalkha xuw, Buryat xubi (KHABTAGAEVA 2004, 193)

Tuv. **huuğ** "kova" ← P.-Mong. xobing, xubing, Mong. xubin(g) (Tatarintsev 1976, 71); Mo. xubin "kova" (LESSİNG 2003, 1509)

⁶ N.F. Katanov, Opiť issledovaniya urjanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneysih rodstvennih otnořeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya, Kazan 1903.

⁷ B. İ. Tatarintsev, Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na tuvinskuyu leksiku, Kızıl 1976.

⁸ V. İ. Rassadin, Mongolo-buryatskie zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah, Moskva 1980.

⁹ Bayarma Khabtagaeva, Mongolic Elements in Tuvan, Harrasowitz Verlag, 2009.

¹⁰ Bu kelime için uzunluğa dönüşme süreci hala tamamlanmamıştır diyebiliriz. Hem sözlüklerde hem de güncel metinlerde hala ugalza ve uulza şekilleri dönüşümlü olarak kullanılmaktadır. Hatta kullanım sıklığı bakımından ugalza şekli ağır basmaktadır. TRS s. 441'de uulza madde başı için bk. ugalza şekilde verilir. TRS 443'te ugalza, ugalzalaar, ugalzaladır, ugalzalaançak, ugalzalık madde başları bulunmaktadır.

Yukarıdaki durumun tersine Moğolcada uzun ünlüye dönüşen yapının Tuvacada korunduğu şekillerle de karşılaşılabilir. Tatarintsev'e göre eski Moğol yazı dilinde bulunan ve VgV yapısının Tuvaca söz varlığında az da olsa korunmasının nedeni, eski Moğol yazısını okuyabilenlerin kelimeyi yazıldığı şekilde okuyup dilde bu şekilde kalmasını sağlamalarıdır.

Tuv. **kejigün** “üye” ← P.-Mong. gešigün, Mong. gešüün~gišüün, Bur. gešüün, Kalm. gešün (ESTY III, 134).

2.2.2.Rusça alıntılarda

Tuva Türkçesindeki Rusça alıntılar Moğolcadan sonra dikkate değer niceliktedir. Tatarintsev, Tuvacaya 3 bini aşkın Rusça kelimenin geçtiğini söyler (TÇK, 72). Günümüz Tuva Türkçesi konuşan halk her ne kadar arı Tuvaca konuşmaya çalışsalar da iki dillilik özellikle şehir merkezinde daha çok hissedildiğinden şehirlerdeki nüfus konuşmalarında Rusça kelimeleri daha sık kullanmaktadırlar. Bu da Rusça kelimelerin Tuvacaya girmesini hızlandıran bir etken olarak kabul edilebilir.

Rusça alıntılarının bazıları imlada bazıları ise telaffuzda Tuvacanın ses yapısına uydurulmaktadır. Örneğin Tuvacada iki veya daha fazla ünsüz yanyana bulunmadığından mutlaka bir ünlü eklenir.

škola /ıško:la/ (telaffuzda)

student+ler /studenti+ler/ (imla ve talaffuzda)

Rusça kelimelerde vurgunun bulunduğu ünlü ise Tuvacada uzun telaffuz edilir.

Tuv. **añmaar** ← Ru. ambár (imla ve telaffuzda) (TRS 1968, 63)

Tuv. **xöpeen** ← Ru. kopná (imla ve telaffuzda) (SAYAA 2004, 334) (TRS, 492)

Tuv. **park** /pa:rık/ ← Ru. park (telaffuzda) (TATARİNTSEV 1974, 91)

Sonuç

Araştırmacıların pek çoğunun ortak görüşü, Tuvacada aslî uzunluğun bulunmadığı yönündedir. Ancak bu Tuvacanın ağızlarında da bunların korunmadığı anlamına gelmez. Bunun dışında genel olarak Tuva Türkçesindeki iki ünlü arasındaki ünsüzün büzülmesi, erimesi sonucu oluşan ikincil uzunlukların oldukça yaygın olduğu ve alıntı kelimeleri de Tuvacanın kendi ses yapısına göre algılayıp kullandığı ortadadır. Yukarıda ikincil uzunlukların oluşum koşullarını incelerken tespit ettiğimiz bazı istisnaların sebebinin henüz açıklayamadık. Örneğin, *hüürek* “kürek” (Yak. kurteh, Türkm. körök, Kırg. kürök) kelimesindeki uzunluk, *çügürük* (Yak. süürük) kelimesinde –g- nin korunması, gibi durumların açıklanmaya ihtiyacı vardır.

Kaynaklar

- ARIKOĞLU Ekrem, **Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük**, Ankara 2005
- BİÇELDEY K. A., “Nazalizovanniye glasniye sovremennogo Tuvinskogo yazıká”, **İssledovaniye zvukovih sistem sibirskih yazıkov**, Novosibirsk 1979, 29-34.
- DORJU M.D. **Bay-Tayginskiy govor v sisteme dialektov Tuvinskogo yazıká**, Kızııl 2002.
- İSHAKOV F. G. “Dolgie glasnie v Tyurkskih yazıkah”, **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike Tyurkskix yazıkov-fonetika**, Moskva 1955, 160-174.

- ☞ KHABTAGAEVA B. “Long vowels in Mongolic loanwords in Tuvan”, **Turkic Languages** 8, 2004, 191-197.
- ☞ KHABTAGAEVA B. “The intensity of Mongolian influence in the Tuvan language”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** Volume 59 (1), 2006, 85-94.
- ☞ KILLİ G. “Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi** C.1, S. 1, 2004, s.42-54.
- ☞ LESSİNG F. D. (Çeviren: Günay Karaağaç). **Moğolca-Türkçe sözlük 1-2**, Türk Dil Kurumu yayınlar, Ankara 2003.
- ☞ NUGTEREN H., ROSS, M.. “Prolegomena to the classification of Western Yugur”, **Turcologica** 60, Harrasowitz Verlag, 2006, 99-130
- ☞ ÖLMEZ M. **Tuvacanın sözvarlığı**, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2007.
- ☞ PAL'MBAH A. A. “Dolgie i poludolgie glasniye Tuvinskogo yazıka”, **İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike Tyurkskix yazıkov-fonetika**, Moskva 1955, 175-181.
- ☞ SAYAA O. M. **Dolgie glasme Tuvinskogo yazıka v sravnenii s Tyurkskimi yazıkami Yujnoy Sibiri i mongolskimi**, Dis. Kan. Filol. Nauk, Novosibirsk 2005.
- ☞ SAYAA O.M. “K voprosu o dolgih glasnih v tuvinskom yazıke”, **Uçenie Zapiski XX**, Kızıl 2004, 330-338.
- ☞ SAYAA O. M. “K voprosu o nalıçii pervıçnih dolgix glasnih v Tuvinskom yazıke”, **Ejegovnik-İsat**, Abakan 2005, 90-92.
- ☞ SALZINMAA SAT, Ş. Ç.. (=ATLD) **Amğı Tıva literaturlug dıl**, Kızıl 1980.
- ☞ TATARİNTSEV B. İ. (=ESTY) **Etimologičeskiy slovar' tuvinskogo yazıka** I, II, III, IV, Novosibirsk.
- ☞ TATARİNTSEV B. İ. **Mongolskoe yazıkovoe vliyanie na tuvinskuyu leksiku**, Kızıl 1976.
- ☞ TATARİNTSEV B.İ.. “O proishojdenii nazalizovannih glasnih v Tuvinskom i drugix Tyurkskih Yazıkah”, **Gumanitarnıye İssledovaniya v Tuve**, Moskva 2001, 13-22.
- ☞ TENİŞEV E. R. (=TRS) **Tuvinsko-Russkiy slovar'**, Moskva 1968.